

Сергій Шаменков

Зміни в одязі козаків Війська Запорозького у другій половині XVIII ст.

Ключові слова: *Запорозькі козаки, Чорноморське козацьке військо, черкеска, шаровари, XVIII ст.*

Період другої половини XVIII ст. характеризується зміною загального вигляду козацького строю, який до цього був відносно усталеним. І хоча в цей час все ще продовжують використовуватися традиційні зразки одягу, в документах та на зображеннях козаків з'являються нові предмети гардеробу, що кардинально змінює образ козака. Тепер вони постають перед нами вже зовсім у іншому одязі: низьких шапках з вузькою околицею, коротких куртках чи кунтушах-черкесках, з розрізними або цілними рукавами, заправлених у штани чи широкі шаровари. Цю моду згодом перейняли і козаки Чорноморського козацького війська, що відбилося на подальших уявленнях про зовнішній вигляд козаків.

Serhii Shamenkov

Changes in the Clothing of the Cossacks of the Zaporozhian Host in the Second Half of the 18th Century

Keywords: *Zaporozhian Cossacks, Black Sea Cossack Host, Circassian-style coat, shalwar pants, 18th century.*

The period of the second half of the 18th century is characterized by a change in the general appearance of the Cossack clothing, which had previously been relatively stable. Although traditional clothing patterns still continued to be used at that time, new wardrobe items appeared in documents and pictures of the Cossacks, which radically changed their image. Now the Cossacks appear in completely different clothes: low fur hats with a narrow brim, short jackets or Circassian-style kuntusz coats, with split or one-piece sleeves, tucked into trousers or wide shalwar pants. This fashion was later adopted by the Cossacks of the Black Sea Cossack Host, which was reflected in subsequent ideas about the appearance of the Cossacks.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

Період другої половини XVIII ст. характеризується кардинальною зміною загального вигляду козацького строю, який до цього був відносно усталеним упродовж 150–200 років і включав серм'яги-свити, довгі жупани, вузькі убрание та помірно широкі штани. І хоча в цей час все ще продовжуються закупка готових свит-серм'яг та матеріалу для їх пошиву, в документах та на зображеннях козаків з'являються нові предмети одягу, такі як черкеска та шаровари¹. І поступово, з 1760 – 1770-х рр., ми вже бачимо козаків уже зовсім в іншому одязі: низьких шапках з вузькою околицею, коротких куртках чи кунтушах-черкесках, з розрізними або цільними рукавами, заправлених у штани чи широкі шаровари. Цю моду згодом перейняли і козаки Чорноморського козацького війська, що відбилося на подальших уявленнях про зовнішній вигляд козаків.

Уявлення про гардероб козацьких старшин та простих козаків дають численні описи майна, скарги та митні записи, що збереглися до нашого часу. Деякі з них ми наведемо нижче.

Серед листів з реєстрами потреб Січі можна віднайти запити на тканини й готові вироби. Так, в одному з листів у Кіш від 28 серпня 1755 р. згадуються запити на: «сукна простого аришин 300000, шерсти овечой 100 пуд[ов]» (Грибовський Петро Калнишевський 44). У листі від 9 травня 1755 р. запорозького кошового отамана Григорія Федорова в Київську губернську канцелярію, серед інших припасів, потрібних для Січі, згадано «полотна на рубашики двадцать тысяч, да хрящу двадцать тысяч аришин, // китайки на кафтаны четыре тысячи штук, сукна разного цвету чотири тысячи аришин, материй разных две тысячи аришин, и протчего нужного по одеянию», а в подальшому листі-додатку до нього поданий реєстр потреб у додаткових товарах, серед яких: «Рубашок, шитих з малороссийского полотна 2000, Свит з малороссийского сукна шитых 2000, Бурок, то есть епанчей з повстен и с шерсти овечей делающуюся в Малой России по 1000, итого 2000», «Смушков овечих черных малих, то есть кож шапочных на околице и на венчури 10000» (Швидько).

Описи власного майна дають змогу подивитися на особисті гардероби козаків

та представників їхньої верхівки, що дозволяє нам точніше реконструювати їхні образи. Досить цікавий реєстр 1769 р., в який було включено перелік речей, пограбованих у кошового отамана Петра Калнишевського під час повстання сіроми на Січі. Серед багатьох речей згадані: «шуба бархатная, бархату красного, шалевий пояс вишневий, полушалевою красной, кожух вовчий, шубка лисичия, покрита жолтою хармою, чоботи чорних двадцать пар, сап'янових одинадцять пар, каптанов два, двое шаровар: едни кармазинные, а другие блакитные, тонкого сукна, платків три италіянских, шапок з сивим добрим кримским смушком дві, два каптани бугасових хлопачих да една свитка блакитного сукна, штани синього сукна, панчіх добрих московских валених пар вісім» (Грибовський Петро Калнишевський 140–144).

У листі 1770 р. були описані речі померлого племінника кошового отамана – Йосипа Калнишевського, серед яких зустрічаємо: «свиту белого сукна, гайбарак синій сукном покритий, кожух простий чорний, кирею попелястого сукна, обраня старие зеление, бурка 1» (Грибовський Петро Калнишевський 210). У цьому описі цікаво відмітити згадку такого предмету одягу як обраня, яке, на нашу думку, є вузьким типом поясного одягу, відомим як убрание. Це не повинно нас дивувати, адже ми маємо приклади зображень та інших згадок такого типу одягу в цей період.

Серед реєстру 1775 р. речей козака Степана Сап'яна маємо таку згадку: «кожух старий черный, шапка кругла з блакитним верхом, свита белая» (Голобуцький 347).

Під час грабунку в 1775 р. з козацького зимівника у козака Калніболоцького куреня було вкрадено, серед інших козацьких речей, «бурок 2, чоботи яловые крашеные, свит сермяжного сукна 3 (шт), пояс шелковый шапка, штаны чоботы сафьяновые, чоботы юфтовые, платков два, свита сермяжного сукна» (Голобуцький 341, 342).

Митні записи також є цінним джерелом інформації про популярні на Січі тканини та одяг. 9 серпня 1769 р. від Кременчуцької митниці з козаком Іркліївського куреня Сергієм Кравцем, власником торгової лавки на Січі,

¹ Цікаво, що хоча низка зображень другої половини XVIII ст. і показує козаків одягнутими в черкески та шаровари, на печатках Війська Запорозького фактично до самого кінця існування Січі використовувався образ козака у жупані довжиною по коліно, поверх якого одягнена короткорукавна мента, вузькі убрание та короткі чоботи.

було «отпущено за Днепр, в Сечь Запорожскую, для тамошнего употребления, а не для продажи за границу покупного в Малой России товару... четыре тысячи пятьсот, аршин полотна тонкого узкого русского, одинадцать тысяч пятьсот аршин холста хрящу, сто два кавтана из серого сукна». У митницькій книзі Переволоченської митниці від 10 серпня 1769 р. можна знайти перелік товарів, які віз один купець на Запоріжжя, а серед нього чимало тканини та одягу: 80 простих вовняних панчіх, 220 каптанів простого сукна, 25 аршин «лавочного» сукна, 10 аршин блакитного штوفу, 8 ліктів ординарної парчі, 9 вовняних кирей. Через два дні козак Батуринаського куреня Іван Таран провіз серед іншого на Запоріжжя близько 40000 аршин товстого хрящу, 1750 аршин простої московської пестряді, 46 простого сукна каптанів (Голобуцький 303).

Щодо цін на одяг у цей час, то В. Голобуцький наводить такі цифри. Свита синього сукна коштувала 5 крб., проста свита – 3 крб., сорочка проста – 40 коп., штани синього сукна – 3 крб, штани прості – 1 крб., пояс козацький – 25 коп., шапка козацька – 1 крб. 50 коп., шапка проста – 80 коп., чоботи – від 50 коп. до 1 крб. (Голобуцький 351).

Джерела вказують і на інші на варіанти здобуття запорожцями одягу, зокрема, грабунком. Так, у 1754 р. був вбитий та пограбований кримський купець Алі-бек, а «которое было на нем платье» стало козацьким трофеєм: «суконной верхней кафтан, 2 малых кафтанчика, кумачные полукафтаны, 1 суконные шаровары, шелковой черной кушак, 1 суконную епанчу, пару рубашек, 1 нижней кафтан, с него рубашку – всего ценою на 250 левков турецких». У подальшому пограбовані речі козаки не погребували вдягнути на себе: «платья убитого крымские купцы на казаках видели» (Грибовський «Картина «Козак Мамай»» 293).

Досить цікавий опис запорожців, які займалися грабунками, міститься в указі про розшук осіб, які пограбували і побили матір і сестру військового канцеляриста Петра Лизогуба 21 листопада 1765 р.: «четырь человек разбойников в козацком платьи похожих на запорожцов, болшою жь частию на компаньйцовъ, с коихъ еденъ в шолковомъ платьи съ отвертанимъ ковнеромъ, карункою обложеннимъ, а на версть жупанъ темного красного сукна, в краснихъ чоботяхъ, в запорожской красной шапки

з сивою околицею, при ташки и пьстолетахъ, росту и льть средных, кругловидъ, белявъ, говоритъ зъ запорозка; другой – високъ, смаглевать, в китаевомъ темно-зеленом кафтанъ, в шапке запорожской; третьей в черномъ кожухи, наверху свита серая, старая с красными окладками, собою плосковидъ, косою глазом, говоритъ зъ запороска; а четвертый – собою невеликъ, русявъ, одежда на немъ короткая, кафанъ по колъна, шапка польская съ околицею черною» (Соханъ та ін. 231).

Інший документ 1770 р. демонструє цікавий опис розбійників, колишніх козаків, у якому вже видно зміни в одязі простих козаків. Один із розбійників – осаул – був одягнений у черкеску василькового кольору та шапку «на подобіє пікінерської», а другий отаман мав блакитну черкеску. Інші розбійники одягнуті в різний одяг: «одинъ в бѣлой свитѣ... другой в черкескѣ цвѣту василькового, поясъ на немъ шалевый зеленый». Досить детально описано їх шапки: «въ шапкахъ наподобіє пікінерскихъ, т.е. околицы черныя, смушевыя, широкія, а верхики сукна цвѣту темно-блакитного... а на двухъ имѣлись шапки запорожскія». Тобто згідно з опису та кольорів верхів шапок, частина грабіжників мала елементи одягу сформованого з козаків Донецького пікінерного полку (Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии 48, 49).

Ще одним цікавим джерелом, яке ми не можемо не навести, є поема «Енеїда» Івана Котляревського, в якій автор, будучи очевидцем епохи, закарбував безліч деталей козацького побуту кінця XVIII ст. І хоча ми раніше вже звертали до цієї теми (Шаменков «Герої поеми «Енеїда»» 25–34), все ж тут згадаємо окремі фрагменти, пов'язані з одягом козаків. Так, Еней з'являється у поемі у подертих штанах та свиті в латках: «Мав без матні одні холоші, І тільки слава, що в штанах; Та й те порвалось і побилося, Аж глянуть сором, так світилось; Свита вся була в латках» (Котляревський Енеїда ч. 1.54). Згодом Дідона дала йому: «Штани і пару чобіток; Сорочку і каптан з китайки, І шапку, пояс з каламайки, І чорний шовковий платок» (Котляревський Енеїда ч. 1.34).

Досить цікавим є опис одягу одного особливого прибічного підрозділу, що складався з колишніх запорожців та компанійців. У 1752 р. гетьман Кирило Розумовський додає до своєї особистої гвардії цікавий підрозділ – Запорозький

курінь. Запорозька команда складалася з 10 козаків та 3 старшин. Куреню було виділено кошти на пошиття комплекту одягу, який складався з червоного гризетового каптана (жупана), поверх якого вдягався сукняний кунтуш білого кольору. Обидва підшивалися крашениною та бавовною. Шапки мали червоний верх та хутряну околицю. Кунтуші прикрашались петлицями зі срібного та синього шнурів, обшивалися по краю срібним позументом та підперезувалися червоними кумачевими поясами. Штани шилися з червоного сукна. У козаків чоботи були червоного, а у старшин – жовтого кольору. Крім того, козакам та старшинам мали пошити шуби, козакам з вовчого, а старшинам – лисячого хутра, криті алім, синім та голубим сукном. У 1754 р. до цього комплекту старшинам додали червоні шальові пояси та шаровари з алого червоного сукна, підшиті зеленим гризетом. Ймовірно, вони виглядали так само, як і шаровари, показані на зображеннях Ф. Берхгольца (Шаменков «Образи мешканців Гетьманщини 1740-х років» 55, 56). Простим козакам також змінили одяг на свитки з блакитного сукна, червоні сукняні каптани та шаровари, і старшині і козакам пошили червоні чоботи-сап'янці (Сокирко 132–134).

Іншим важливим джерелом інформації про одяг запорозьких козаків другої половини XVIII ст. є зображувальні джерела, деякі з них ми використали в цій роботі.

Досить цікавими серед них є зображення з перших українських «костюмованих книг» XVIII ст.: запорозьких козаків з альбому до рукопису О. Шафонського 1770–1780-х рр. (Мал. 1) (Шаменков «Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років» 21–23, 57–59) та зображення козаків з малюнків Ф. Бергольца 1740-х рр. (Мал. 2, а, б) (Шаменков «Образи мешканців Гетьманщини 1740-х років» 51, 52; Косміна).

Досить цікавим та інформативним джерелом слугують поширені в XVIII – XIX ст. картини «Мамаїв», низку яких ми використали в цьому дослідженні. Так, кілька ранніх зображень середини XVIII ст. виявлено у «кужбушках» (альбомах учбових малюнків) Києво-Печерської Лаврської іконописної майстерні. На них зображені козаки-бандуристи,

а тут ми наведемо один з них (Мал. 2, в) (Бушак та ін. 58). Серед «класичних» картин цієї течії можна виділити: козака Мамаєв XVIII ст. (Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. Яворницького, КП-57176/Х-271) (Мал. 5, а) (Бушак та ін. 127), «Бондаренко – отаман гайдамаків» XVIII ст. (Національний заповідник «Хортиця», КН-1036/Ж-13) (Мал. 5, б) (Бушак та ін. 145), козака Мамаєв кінця XVIII – початку XIX ст. (Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького, КП-57129/Х-22Д) (Мал. 5, в) (Бушак та ін. 158), козака Мамаєв XVIII ст. (Одеський національний художній музей, Ж-1953) (Мал. 5, г) (Бушак та ін. 193), запорожця Грицька кінця XVIII – початку XIX ст. (Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького, Ж-193) (Мал. 5, д) (Бушак та ін. 208).

Запорожців можна віднайти і на низці інших картин. Наприклад, на картині «Запорожці розважаються» середини XVIII ст. з зібрання Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (Мал. 3, б). Цікаву постать козака можна віднайти на полотні Г. С. Сергеева «Парад на плацу перед Гатчинським дворцом» 1798 р. (Мал. 4, в), а козаків Чорноморського козацького війська – на акварелях М. Іванова, що зображають штурм Ізмаїла 1790 р. (Мал. 4, б) (Тютюнджи та Красножон рис. 191).

Маловідомим, але цікавим є зображення козака на привілеї Черкасам 1782–1792 рр. від Станіслава Августа з матеріалів Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА України ф. 203, оп. 2, зб. 1). Хоча воно і публікувалося раніше, ми вперше зробили це у високій якості (Мал. 2, г).

Зображення козаків також можна побачити на гравюрах К. Гейслера межі XVIII та XIX ст. (Мал. 4, а) (Geissler pl.14), а ще одне цікаве зображення козака часів Семирічної війни було знайдено в архіві міста Ельблонг (Мал. 3, д)².

Зображення надвірних польських козаків князя Чарторийського 1770–1780-х рр. відомі нам за малюнками Ж. Норблена (Мал. 4, г, д) (Шаменков «Образи козаків» 35–40) та М. Плонського (Мал. 4, е) (Cękalska-Zborowska 97).

А серед інших джерел можна згадати зображення запорозьких козаків на морському

² Користуючись можливістю, висловлюємо подяку Томашу Карпінські за надання цього зображення.

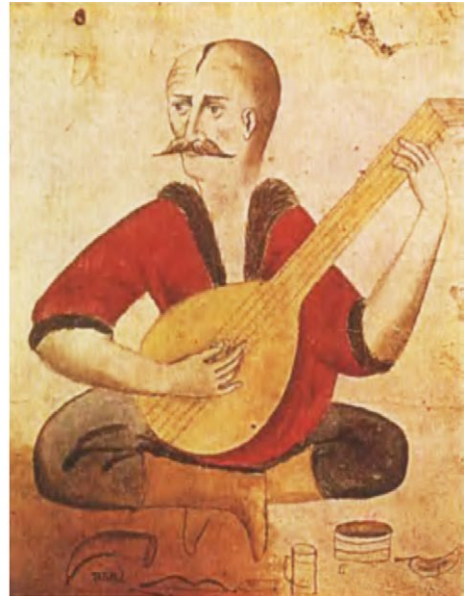
Мал. 1. Малюнки з зображенням запорізьких козаків з рукопису О. Шафонського, 1770–1780 рр. (за С. Шаменковим).

а

б

в

г

Мал. 2. (а, б) – Малюнки з зображенням козаків зі збірки Ф. Бергольца, 1740 рр. (за С. Шаменковим та О. Косміною); (в) – розфарбований малюнок козака-бандуриста з «кужбушків» Києво-Печерської Лаврської іконописної майстерні, середина XVIII ст. (за С. Бушаком та ін.); (г) – зображення козака на привілеї м. Черкаси 1782–1792 рр. (© ЦДІА України).

№6 (2024)

а

б

в

г

д

Мал. 3. (а) – Зображення запорозьких козаків на морському прапорі Війська Запорозького Низового 1734 р., пізніша копія; (б) – фрагмент картини «Запорожці розважаються», середина XVIII ст.; (в) – зображення козака Чорноморського козацького війська на сургучному відбитку (© Музей Шереметєвих); (г) – зображення козака на печатці Війська Запорозького Низового, 1763 р. (© Музей Шереметєвих); (д) – козак часів Семірічної війни, малюнок з Державного архіву м. Ельблонг (© Tomasz Karpiński).

прапорі Війська Запорозького Низового 1734 р., яке, на жаль, відоме нам лише за пізнішими копіями (Мал. 3, а).

Серед сфрагістичних джерел варто відмітити печатку Війська Запорозького Низового 1763 р. з колекції Музею Шереметєвих (Мал. 3, г) (Смолій 200–203; «Військо Запорозьке Низове»), зображення козака Чорноморського козацького війська на сургучному відбитку печаті Чорноморського війська, також із колекції Музею Шереметєвих (Мал. 3, в) (Смолій 232, 233; «Чорноморське військо, сургучеві відбитки печаток») та печатки старшин Чорноморського козацького війська, які ми подаємо тут у якості

промальовок: З. Чепіги (Мал. 6, а), А. Головатого (Мал. 6, б) та С. Білого (Мал. 6, в).

На основі представлених матеріалів нами і було створено художні реконструкції (Мал. 7, 8) зовнішнього вигляду козаків запорожців 1750–1770 рр.

Зачіска

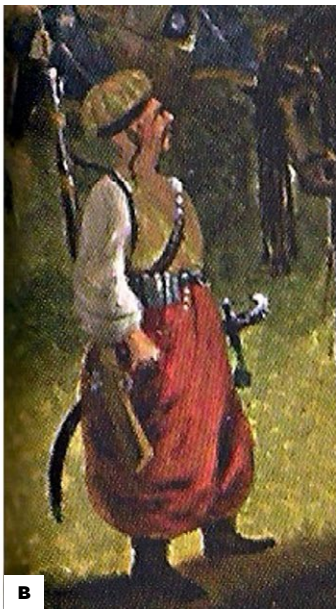
Говорячи про зачіски, які могли носити козаки другої половини XVIII ст., варто звернутися до згаданої вище поеми «Енеїда», автор якої додав до свого твору словник, у якому роз'яснив низку термінів, серед яких можна зустріти назви зачісок, одягу, побутових речей, тощо.

а

б

в

г

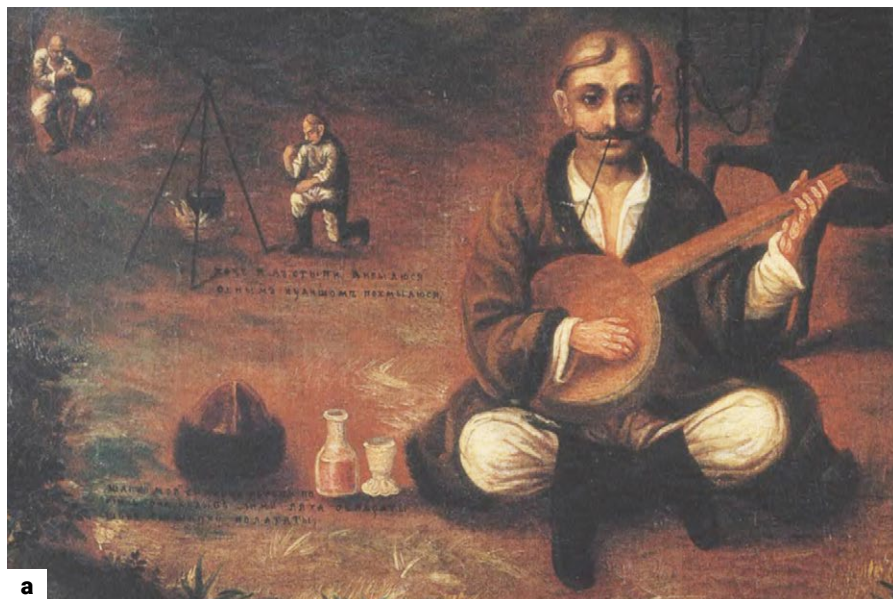

д

е

Мал. 4. (а) – Малюнок козаків межі XVIII та XIX ст. (за К. Гейслером); (б) – зображення козаків Чорноморського козачого війська під час штурму Ізмаїла в 1790 р., фрагмент акварелі М. Іванова (за М. Тютюнджи та А. Красножоном); (в) – фрагмент полотна Г. С. Сергеева «Парад на плацу перед Гатчинським дворцом», 1798 р.; (г, д) – малюнки надвірних козаків, виконані Жан-П'єром Норбленом у 1770–1780-х рр. (© Muzeum Narodowe w Krakowie); (е) – малюнок надвірних козаків, виконаний Міхалом Плонським в 1770–1780-х рр. (за Н. Сękalska-Zborowska).

Мал. 5. Зображення козаків на картинах Мамаїв XVIII – початку XIX ст. (за С. Бушаком та ін.).

Так, у тексті поеми ми можемо зустріти три види зачісок: чуб, чуприна та оселедець.

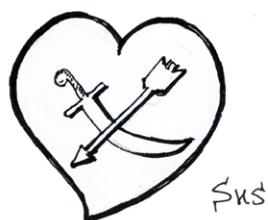
Наприклад, Еней мав русі кучері та чуб: «аж з русих кудрів в три ряда капав ніт на ніс», «аж ось Дідона за чуб хватъ» (Котляревський *Енеїда* ч. 3.11; ч. 1.52). У словнику ми можемо зустріти роз'яснення цієї зачіски: «Чубъ – волосы обстриженные и обртые въ кружокъ» (Котляревський *Виргилиева Енеїда* 30). А якщо ми звернемося до ілюстрацій рукопису О. Шафонського, то схожу зачіску зможемо побачити у кількох фігур, зокрема полковника, сотника, міщанина та селянина (Шаменков «Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років» 33, 35, 39, 40).

а

б

в

Мал. 6. Промальовки печаток старшин Чорноморського козачого війська (© С. Шаменков): (а) – З. Чепіги; (б) – А. Головатого; (в) – С. Білого.

Чуприна ж згадана при описі війська: «Щоб голови всі обголяли, Чуприни довгі оставляли, А ус в півлокоть би тирчав;» (Котляревський *Енеїда* ч. 4.98). І згідно словника: «Чупрына – длинный клокъ волосъ отъ вершины лба, завитый за ухо» (Котляревський *Виргилиева Енеїда* 31). Вочевидь, чуприна була близька за сенсом до іншої поширеної зараз назви зачіски – оселедця, яка також присутня в словнику Котляревського: «Оселедець – сельдь; длинный клочокъ волосъ на бритой головъ надъ лбомъ» (Котляревський *Виргилиева Енеїда* 20).

Чуприну носили в кількох варіантах: коротку та довгу. Коротка чуприна сягала довжиною очей і могла закручуватися догори, а довга, якщо дозволяла довжина, закладалася за вухо³. Так, чуприни помірної довжини ми можемо бачити на малюнках запорозьких козаків з рукопису О. Шафонського 1770–1780-х рр. (Мал. 1) та Ф. Берхгольца 1740-х рр. (Мал. 2, а), а довгі – на численних картинах Мамаїв (Мал. 5).

Тут також варто відмітити поширений міф щодо носіння запорожцями кульчиків. Традиція зображати українського козака з кульчиком у вусі з'явилася вже у XIX ст. під впливом донських козаків, які могли носили просте кільце або кульчики у вигляді серця з хрестом. Але на наших теренах, згідно з історичними зображеннями другої половини XVIII ст., кульчиків козаки не носили.

³ Аналізуючи зображення XVIII ст. ми не знайшли існування якогось одного правила оформлення зачіски. Малюнки епохи демонструють численні закладені чуприни-оселедці як за правим, так і за лівим вухом.

Головний убір

Шапки, які носили запорожці у другій половині XVIII ст., мали відчутно східні, татарські риси. Загалом це були різні шапки з вузькою околицею з сірого чи чорного хутра та зшитим з чотирьох чи більше клинів верхом. Татунки та кольори матерії, яка йшла на верх, були досить різними і часто залежали від матеріальних можливостей замовника, про що також може свідчити розкид цін, які ми згадували вище. Форма шапок могла бути круглою, обвислою або мати мітроподібну форму. Їхній верх нерідко прикрашався китицею зі шнура, а шви обшивалися галуном чи шнуром. До нашого часу дійшло чимало як зображень запорожців із ними, так і згадок їх у документах. Наприклад: *«шапок з сивим добрим кримским смушком [д]ві»* (Грибовський Петро Калнишевський 143, 144). У військового писаря Глоби в 1775 р. описані: *«шапка зеленая бархатная»* (Полонська-Василенко 320), *«шапка красного бархату с серым околошемъ»* (Полонська-Василенко 340), *«полская сукна голубого обложена серебромъ смушкою, казачья сукна отмарток на бумаге обложен смушком серым с черным ером, малахай»* (Полонська-Василенко 355). У зимівнику військового старшини Макара Ногая було: *«шапок 2 суконных обложенных серыми барашками»* (Полонська-Василенко 359). У козака Карнея Ялового: *«шапок 2 покрытых сукном опушенные серыми барашками алая, зеленая»* (Полонська-Василенко 363). У військового пушкаря Івана Смоли: *«шапка з золотою кистью опушенная серым барашком»* (Полонська-Василенко 361). Ще одним типом шапок, які з'явилися у козаків в 1770-ті рр., були високі циліндричні хутряні шапки, з кольоровим невеликим верхом-шликом. Їх носили пікінерські та інші сформовані з колишніх козаків полки російської армії. Вочевидь, вони не були поширеними і потрапляли до козаків разом з дезертирами з, наприклад, пікінерських полків. Вище ми вже згадували про випадок носіння такої шапки членами розбійної ватаги.

Натільна білизна

Сорочка

На жаль, до нашого часу не збереглося жодної автентичної козацької сорочки другої половини XVIII ст., а тому ми вимушені керуватися зображеннями та документальними згадками. Завдяки останнім ми знаємо, що сорочки

шилися з конопляного чи лляного полотна, яке купці масово завозили на Січ.

Козацькі сорочки XVIII ст. не мали багатого декору чи вишивки. Нам відомі лише тонкі червоні, ймовірно, нашиті стрічки та примітивний хвилястий декор, які присутні на декількох зображеннях «Мамаїв». Але вони були написані вже значно пізніше, у 1800-х рр. Цікаво, що в записках 1775 р. серед речей П. Калнишевського згадано багато сорочок, але не зазначено, чи на них був якийсь вишитий декор, тоді як предмет з декором завжди описували окремо, наприклад: *«колпак спальний шитой по голубому гарнитуру золотом и серебром»* (Полонська-Василенко 300).

Показовим тут є міф навколо так званої «сорочки Полуботка», яка насправді є етнографічною жіночою сорочкою, що навіть не має жодного відношення до України – вона черемиська (фіно-угорський народ, відомий також як марійці) (Таранушенко 365–369). У відомій книзі «Вишивка козацької старшини XVII-XVIII століть з колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського» (Зайченко) представлені збережені зразки старшинської вишивки. Проте вони не мають жодного відношення до декору чоловічих сорочок і по суті походять від залишок скатертин, рушників, церковних одяг-підризників тощо. Загалом, вишиті попереду розрізу у різноманітний орнамент чоловічі сорочки з'явилися вже у наступному, XIX ст. Генеза декору на чоловічих сорочках, а також його розвиток є актуальними питаннями, які все ще очікують на свого дослідника. Але вони, на нашу думку, відносяться скоріше до сфери етнографічного костюму, ніж історичного одягу або уніформології.

Плечовий одяг

Свита та каптан

Свита – каптан сірого, білого або брунатного кольору з домотканої вовни (спочатку свити робили з чорної вовни, проте вона швидко вигорала до коричневого кольору). Свити (серм'яги) шилися короткими, до коліна чи вище, без коміру, і могли мати рясований по заду від талії до низу пол. Згідно зі згадками в документах, запорозькі козаки, як і в попередній період, продовжували широко купувати та використовувати свити (серм'яги). Вище ми навели низку згадок

Мал. 7. Художня реконструкція козака запорожця 1750–1770-х рр. (© С. Шаменков).

Мал. 8. Художня реконструкція козака запорожця 1750–1770-х рр. (© С. Шаменков).

використання свит простими козаками другої половини XVIII ст., а також записи про їх централізовану закупівлю. Не цуралися цього простого одягу і представники старшинського кола. Наприклад, серед речей військового судді Головатого була «свита сукна сермяжного» (Полонська-Василенко 342), а серед майна кошового П. Калнишевського знаходимо «две свиты ис коих одна галубаго, а другая фиалетоваго сукна» (Полонська-Василенко 302). Численні згадки в актових матеріалах стосуються і каптанів з нефарбованого чи фарбованого сукна (Шаменков «Серм'яга, жупан та герм'як» 465–467). Каптан – верхній довгополий чоловічий одяг – лексичний синонім слова жупан (Славутич 22–26).

Черкески

Окрім свит-серм'яг, одягу який використовувався козаками майже 200 років фактично до самого кінця існування Запорізької Січі, в гардеробі українських козаків другої половини XVIII ст. почали з'являтися й інші предмети плечового одягу. І в першу чергу мова йде про черкески – популярний у цей період одяг, який мав крій, близький до кунтушів. У своїх працях ми вже зверталися до цього типу одягу середини XVIII ст., досліджуючи особливості його крою та створивши кілька практичних реконструкцій (Шаменков «Козацький кунтуш» 17–23). Черкески довжиною сягали приблизно рівня коліна, мали шалевий комір та розрізні або цільні рукави, могли шитися без підкладки, а по краях часто обшиватися вузьким галуном або шнуром. Запорожці носили черкеску в поєднанні з нижнім коротким каптанчиком, який по довжині сягав рівня трохи нижче паху або середини стегна. Проте деякі зображувальні джерела показують нам козаків у черкесках, одягнених безпосередньо на сорочку – наприклад, козак-музика на малюнку з рукопису О. Шафонського (Мал. 1, в).

Завдяки зображенням та актовим документам нам відомі різні варіанти козацьких черкесок. Так, серед речей військового судді Головатого у 1775 р. перераховано такі черкески: «черкеска малинового бархату, черкеска суконная кофейная, черкеска белой парчі, черкеска белого сукна, черкеска помаранцевого сукна, черкеска красного сукна черкеска василковая, черкеска старая дикого цвету» (Полонська-Василенко

341). У військового писаря Глоби: «черкеска песочного сукна, черкеска вишневая, черкеска дикого цвету» (Полонська-Василенко 326).

Черкески, парні до них короткі каптанчики, а також інші різні кафтани можна часто зустріти в описі майна як козаків, так і представників старшинського кола, наприклад: «черная бархатная черкеска подбита двуличною тафтою и к ней голубой парчевой кафтанъ, малиновая с черными крапинками плисовая черкеска в к ней плисовой кафтан пара» (Полонська-Василенко 320); «кафтан штофовой зеленой с цветами, черкеска бархатная зелена, черкеска бархатна парчі красной, черкеска кофейна с разными цветами, кафтан голубого бархату, кафтан малиновой парчевой» (Полонська-Василенко 309); «желтой штофной кафтан и к нему черкеска об яринная зелена пара, двуличной гарнитуровой кафтан и к нему черкеска гарнитуровая же пара зелена, кафтан штофной по желтой земле в к нему об яринная черкеская белая пара, кафтан обяринной оранжевой и к нему черкеска суконная оранжевая обложена серебряном позументом пара, голубой штофной кафтан и к нему белая черкеска суконная с узинким золотим позументом пара» (Полонська-Василенко 296); «кафтан голубова сукна, китайковой ветхой» (Полонська-Василенко 362); «кафтанов тонких алого сукна обложеной позументом уским, зеленой с петлицами шелковыми» (Полонська-Василенко 361).

Черкеска-куртка

Приблизно з початку 1770-х рр., а точніше з 1774 р., серед козаків поширилася мода на більш вкорочені в полах черкески, які мали назву куртка. Поширення цього типу одягу можна простежити за архівними документами козачої команди Санкт-Петербурзького легіону Російської імператорської армії. Треба відмітити, що подібна козацька команда існувала при Московському легіоні, й обидві ці козацькі формації вбиралися у строї та активно слідували модним тенденціям української козацької та польської легкої кавалерії (Леонов 145–148). Вершники козачої команди Санкт-Петербурзького легіону, на відміну від більш еклектичного одягу з Московського легіону, мали стрій дуже подібний до одягу українських козаків, і не виключено, що там служили колишні козаки.

Мал. 9. Художня реконструкція козаків козацької команди Санкт-Петербурзького легіону (© С. Шаменков):
(а) – у черкесці-куртці з відрізнаними полами, 1774 р.; (б) – у довгополій черкесці-куртці, 1770-ті рр.

Окрім описів, у Державному Ермітажі в Росії збереглася й оригінальна акварель із зображенням козаків, яку ми використали для створення художніх реконструкцій (Мал. 9). Козаки команди носили типову козацьку зачіску – чуб та вуса. Головним убором слугувала шапка «пузир» з червоним верхом та чорною смушковою околицею, до лівого боку якої чіплявся султанчик та біла кокарда. На шії носили чорний крават, а у якості плечового одягу використовували червоний короткий каптан, поверх якого вдягали черкеску зеленого кольору з червоною підкладкою та шалевим коміром-вилогами. Довжина черкески, згідно з зображенням, початково була трохи вищою колін, але з 1774 р. вона стала значно коротшою. У листуванні офіцерів цього підрозділу це пояснювалося кращою зручністю та новою модою. Підперезувалися черкески-куртки червоними кушаками. Поясним одягом та взуттям козаків слугували червоні шаровари та чорні чоботи.

Збереглися також рідкісні архівні записи щодо виділення тканини на пошив козацьких черкесок для Санкт-Петербурзького і Московського легіонів, завдяки чому ми можемо підрахувати приблизний обсяг необхідної на пошив тканини та зробити грубу оцінку їх довжини. Отже, на черкеску було відпущено по 2 аршини 5 вершків сукна (приблизно дорівнює 164 см). На «отвороти» до черкески й іншу «окладку» – по 8 вершків (приблизно 35 см). На нижній каптанчик йшло 2 аршини і 13 вершків (приблизно 200 см) червоного сукна. Окрім цього, в документі згадуються гудзики та холст на підкладку (Татарников 351, 352). Певною проблемою тут є невизначеність у питанні ширини сукна, яка в документі не зазначена. Тому ми орієнтуємося на прийнятну ширину сукна, яке поставлялося виробниками до війська – біля 1 аршину 14 вершків (приблизно дорівнює 132 см). Оцінюючи отриману площу тканини, обрізана черкеска, ймовірно, мала довжину трохи нижче поясу, лише до рівня паху.

Такого типу обрізана черкеска темно-синього кольору показана на картині XVIII ст. з зібрання Національного заповідника «Хортиця» «Бондаренко – отаман гайдамаків» (Мал. 5, б) (Бушак та ін. 145). А черкески-куртки, заправлені у шаровари, можна побачити на зображеннях козаків-чорноморців – прямих нащадків запорозьких козаків: зокрема, на відбитку військової печатки чорноморців (Мал. 3, в) та на

особистій печатці старшини козаків-чорноморців Антона Головатого (Мал. 6, б). До нашого часу також дійшов варіант такого типу одягу, але ще більш короткого – довжиною лише по пояс. Він зберігається в колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (інв. № КП-60341/Е-2566), і в музейному каталозі описаний таким чином: «*Куртас козацький кін. XVIII ст. Синьо-жовтого кольору, парча плюш, мережка ситець метал, литво. Довжина загальна – 45 см, довжина рукава – 71 см, ширина – 39 см*» (Козацькі старожитності 122).

Вірогідно, черкески з довгими полами не зникли одразу, і певний час їх носили паралельно з короткими куртками. Це, наприклад, гарно видно на малюнках козаків з рукопису О. Шафонського (Мал. 1).

Інший верхній одяг

У холодну погоду козаки одягали поверх черкесок кожухи, опанчі, киреї та бурки. «Керея», згідно зі словником І. Котляревського, є різновидом опанчі (Котляревський *Виргилиева Енеїда* 13), тобто це широкий та довгий безрукавний плащ із цупкого товстого сукна. «Кожух» – верхній чоловічий одяг, пошитий з овечої шкіри хутром всередину. Зазвичай довгий, зовні не вкритий сукном та з великим коміром (Котляревський *Енеїда* 222).

У старшин на кирею могли ставити петлиці, що можна побачити в описах їхнього майна. Так, серед речей П. Кальнишевського у 1775 р. була: «*кирея летняя с петлицами шовковими зеленая*», «*кирейка волчья покрытая галубим сукном с петлицами тогожцвету*» та «*бурка черная всключная*» (Полонська-Василенко 303), «*кирейка на сивых крымских смушках покрытая зеленым бархатом с серебрянным прибором*», «*кирейка на лисьем меху покрытая зеленым сукном с золотым узиньким позументом*» (Полонська-Василенко 295). У військового писаря Глоби серед речей зазначені: «*петлиц на керею золотие и приборомъ*», «*петлиц на керею шолку голубого*», «*петлиц красних мешаних з серебром*» (Полонська-Василенко 326).

Пояси

Описані в документах пояси мають різні гатунки та кольорову гаму, і серед майна козацької старшини можна знайти згадки про: «*пояс персидский з серебром*», «*пояс красной с золотом*» (Полонська-Василенко 310), «*пояси верблюжей*

шерсти» (Полонська-Василенко 297). У військового судді Головатого були: «пояс шолковой красной старой» та «поясь персидский» (Полонська-Василенко 340, 341), у писаря Афанася Фридриха: «поес шелковой красной проткань белой мишурой» (Полонська-Василенко 354), у військового старшини Макара Ногая: «поясов 2 шелковый алой, каламенковый» (Полонська-Василенко 360).

Платок (хустка)

Цікавим елементом одягу, який ми можемо побачити на зображеннях козаків та старшини XVIII ст., є різнокольорові хустки (платки), заткнуті за пояс, переважно з лівого боку. Іноді їх хибно вважають кінцями тканого поясу, але насправді це платки, які чітко відрізняються від поясу за кольором. Модні тенденції були досить сталими, і мода на заткнуті за пояс платки трималася досить довго⁴. Платки різних кольорів можна знайти і серед описів козацького майна, і у художніх творах епохи. Так, в «Енеїді» Еней носив «чорний шовковий платок» (Котляревський *Енеїда* ч. 1.34; Шаменков «Герої поеми «Енеїда»» 27, 28).

Новим елементом, що з'явився в гардеробі епохи у цей період, стали пов'язані на шії козаків платки-кравати, які ми можемо бачити на деяких портретах козаків другої половини XVIII ст. Наприклад, кравати показані на малюнках з збірки Ф. Бергольца 1740-х рр. (Шаменков «Образи мешканців Гетьманщини 1740-х років» 56, Косміна). Цікаво згадати, що у козацькому похованні біля с. Капуловка В. Строменко знайшов на шії скелета вузол шовкового шийного платку (*Каталогъ Екатеринославскаго* 135).

Поясний одяг

Аналізуючи писемні та зображувальні джерела другої половини XVIII ст., ми можемо стверджувати, що запорізькі козаки використовували такі різновиди поясного одягу: вузькі убране, помірно широкі штани (гачі) та широкі шаровари, довгі або коротші, довжиною трохи нижче коліна. До них додавалися також панчохи, які неодноразово згадуються у документах того часу. Варто відзначити, що кольорова гамма поясного одягу запорожців була достатньо широкою, без зацикленості на червоних

відтінках навіть у старшини.

Розглянемо деякі зі згадок поясного одягу в документах. Так, у листі 1770 р. серед речей померлого Йосипа Калнишевського згадані вузькі убране: «обраня старие зеление» (Грибовський *Петро Калнишевський* 210). У реєстрі речей, пограбованих у кошового отамана Петра Калнишевського, складеному в 1769 р., згадані двоє шаровар: «едни кармазинние, а другие блакитние, тонкого сукна», а також «штани синього сукна» і «панчїх добрих московських валених пар вісім» (Грибовський *Петро Калнишевський* 143, 144). У 1775 р. було описано майно запорозького кошового П. Калнишевського та запорізької старшини. Поряд з великою кількістю верхнього плечового одягу згадок поясного одягу не так і багато, але перераховані зразки свідчать про їх широку кольорову гаму. Гатунки тканин досить різні, з очевидним домінуванням синіх відтінків.

Віднайдені нами актові записи також демонструють безпідставність поширеної думки, що шаровари були єдиним видом поясного одягу запорозьких козаків того часу. Окрім шаровар, в описах часто згадуються такий вид поясного одягу як штани. Так, у судді Головатого були «штани красние» (Полонська-Василенко 341), «на нижний Хортице в войскового пушкаря І. Смоли штановъ (2) алого сукна, васильковые» (Полонська-Василенко 361), у полковника Гараджі «штани сукна синего» (Полонська-Василенко 354). У П. Калнишевського були «шаровари голубья суконья» (Полонська-Василенко 303), «шаровари зеленые матерьянные» (Полонська-Василенко 309), а в Т. Перехреста – «шеравары старые синие» (Полонська-Василенко 358), у військового есаула Гелеха – «шароваръ – 3» (Полонська-Василенко 366), у полковника Дядьковського куреня Кулика «шаровари ветхие песочние» (Полонська-Василенко 369), у полковника Поповичевського куреня Г. Качана «шаровари голубые ветхие» (Полонська-Василенко 371), а писаря Афанася Фридриха «штани сукна синего» (Полонська-Василенко 354).

«Штани» – це досить неширокий поясний одяг, подібний на гачі. Їх крій відповідав в загальних рисах крою гачів: на очкурі, з двома трубоподібними холошами, між якими іноді вставляли невелику ластовицю (Вовк 162). Сам

⁴ Цікаво відмітити досить широке поширення цієї моди, яке включає в себе, зокрема, і Річ Посполиту, і Османську імперію.

термін *штани* в якості окремого типу поясного одягу в гардеробі козаків починає з'являтися в документах з третьої чверті XVII ст.

Джерела, як правило, не містять даних про кількість тканини, яка йшла на пошив шаровар, а тому нам досить важко зрозуміти їхній крій, простежити об'єм та ширину. Тому кожне джерело, де про це згадується, а тим більш коли дається більш детальний опис матеріалів, для нас є надзвичайно важливим. Приблизне уявлення про те, скільки йшло матеріалу на пошив військових шаровар, можуть дати записи видачі тканини на пошив шаровар для козаків Санкт-Петербурзького легіону російської армії у 1774 р. (Татарников 352). Це формування, яке ми вже згадували вище, фактично повністю копіювало одяг українських козаків того часу, і тому може бути корисним у пошуку відповіді на питання, якими були шаровари в козаків часів гетьманування К. Розумовського. Так, на пошив шаровар їм було видано: «сукна красною на шировары по 1 арш. 13 вершков (приблизно 127 см – С.Ш.), на карманы холста подкладочного по 1 аршину». Так само, як і у випадку з орієнтовною оцінкою обсягу сукна, необхідного для пошиву черкески, ми вважаємо, що ширина цього відрізу складала близько 1 аршин 14 вершків (приблизно 132 см). Виходячи з цього, стає зрозуміло, що шаровари в той час були не надто широкими та довгими, як показано на автентичних акварелях. Вони заправлялись у чоботи і не нависали над халявою. Більш довгими та ширшими вони стали пізніше.

Автентичних шаровар не збереглося до нашого часу, а відомий артефакт, що зберігається в колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького (інв. № КП-60332/І-1842), є предметом середини XIX ст., виготовленим на замовлення. Нам невідомо, наскільки вони відтворюють крій козацьких шаровар, що ускладнює використання цього взірця в дослідженнях історії одягу XVIII ст.

Аналогічна ситуація склалася і з археологічними знахідками, яких по суті немає. У цьому ракурсі варто зупинитися на одній досить відомій «археологічній байці», яка через тривалий час, як то кажуть, «почала жити власним життям». На різноманітних інтернет-ресурсах широко цитується та некритично сприймається текст із книги українознавця П. Лавріва про розкопки нібито трьох козацьких курганів поряд із відомою могилою

козака Савура (Савур-Могилою). В одному з них начебто у 1936 р. було знайдено поховання козака зі зброєю та низкою інших збережених речей: «Коли відкрили труну, побачили останки козака в червоних шароварах і синьому жупані, підперезаному зеленим поясом. Лежав лицем донизу, а за поясом мав горобчик горілки, запечатаний сургучем» (Лаврів 51). У посиланні на джерело цієї розповіді не вказано нічого конкретного, окрім того, що вона записана в с. Архангельське Ясиноватського району Донецької області без зазначення авторства. Така знахідка аж трьох поховань козаків у курганах, зі зброєю та збереженим одягом, мала бути археологічною подією сезону 1936 р. та якимось відкласлися у профільних виданнях того чи наступного, 1937 р. На жаль, повідомлення чи статті про ці неймовірні знахідки відсутні в археологічних виданнях 1936–1940-х рр. Консультації з археологами також підтвердили, що науці невідомі такі сенсаційні знахідки. Отже, це перекручена археологічна байка чи вигадка, яку П. Лаврів, не перевірявши, вставив у книгу та надав їм таким чином легітимності.

Тим не менш, ця байка має певне підґрунтя і, ймовірно, заснована на компіляції та перебільшенні справжніх археологічних знахідок, опублікованих раніше. Зокрема, описи деяких археологічних знахідок із козацьких могил містяться в дореволюційних виданнях Д. Яворницького та в Каталозі Єкатеринославського обласного музею імені А.Н. Поля 1910 р. Так, Д. Яворницький згадує залишки вовняних поясів з поховання поблизу с. Бузовка Новомосковського району. З Чортомлицької Січі походить ще одна знахідка зеленого вовняного поясу з розкопок В. Строменка. В інших похованнях поблизу с. Капуловка В. Строменко знайшов окремі фрагменти від коміра та рукава оксамитного жупана і шовковий шийний платок, зав'язаний на вузол (*Каталогъ Екатеринославскаго* 135). Під час розкопок Д. Яворницького поховання запорожця поблизу с. Котовка було знайдено скляний штоф з горілкою. В тому ж каталозі згадано про знахідку на місці Підпіленської Січі (1734–1775 рр.) глиняної посудини у вигляді чоловіка (козака?), якого зобразили з борідкою клином та у шароварах (*Каталогъ Екатеринославскаго* 142). Цікаво, що далі в каталозі описано речі, які були придбані Д. Яворницьким у різних людей, у тому числі синій жупан та копія шаровар з 12 аршин

матерії (*Каталогъ Екатеринославскаго* 143).

Ймовірно, поєднання вражень від описів ще дореволюційних знахідок разом із придбаними окремо речами і сплелось у археологічну байку про міфічне козацьке поховання 1936 р.

У певній мірі відсутність матеріальних знахідок поясного одягу компенсують зображувальні джерела, які, зокрема, дають нам можливість побачити шаровари як на козаках, так і взагалі в гардеробі населення України. І на початку варто окремо відмітити шаровари, показані на малюнках зі збірки Ф. Бергольца (Шаменков «Образи мешканців Гетьманщини 1740-х років» 55, 56). На двох із них («українець-жнець» та «українець-конюх») зображені шаровари з цікавою конструктивною деталлю: на місті очкура та навколо кишень (або прорізів) шаровари обшиті тканиною іншого кольору. Козаки з малюнків у лаврських кожбушках середини XVIII ст. є хронологічно одними з перших зображень саме козаків у широких шароварах (Мал. 2, в). І приблизно з цього ж часу починають поширюватися народні картини «Мамаї», на яких козаків зображено в різних видах поясного одягу. Тут можна побачити і вузькі обтислі убранє, і трохи ширші штани, і широкі шаровари (Мал. 5). Мандрівник-художник Й. Мюнц у своїх натурних замальовках 1770–1780-х рр. замальював кілька зразків поясного одягу: вузькі та неширокі, заправлені у високі чоботи, а також помірно широкі шаровари без великої та довгої матні. Ще один тип поясного одягу, зафіксований Й. Мюнцем – короткі по коліно шаровари, які носили з панчохами та короткими чоботями (Muntz). Малюнок з архіву м. Ельблонґ, який зображує події Семирічної війни, показує козака в такому самому, короткому по коліно появному одязі, який умовно та обережно можна назвати короткими шароварами (Мал. 3, д). А от уже на малюнках невідомого автора до рукопису О. Шафонського 1780-х рр. показано постаті козаків у дійсно широких з великою матнею шароварах (Мал. 1). В останній чверті – наприкінці XVIII ст. усі ці види поясного одягу співіснують у гардеробі як козаків, так і інших верств населення. Про що пише у своїй книзі О. Шафонський, який досить детально описав поясний одяг своїх сучасників: «*Нижнее платье у всякого летомъ холстяное, а зимою суконное, которое в степныхъ местахъ очень широко, шаровары,*

а в польскихъ (Правобережжє – С.Ш.) *узкое и штаны называется; все же притомъ носятъ белые портки или убранье иминуемое*» (Шафонський 33). Отже, О. Шафонський у 1770–1780 рр. поділяв поясний чоловічий одяг на: *шаровари, штани, портки* та *убранє*. Також зрозуміло те, що вони бувають як полотняні для літа, так і сукняні для зими. Терміном *штани* в козаків XVII – першої половини XVIII ст. позначався окремих тип поясного одягу, і в документах вони іноді стоять поруч. Різниця між терміном *шаровари* та терміном *штани*, а відповідно і кроєм і зовнішнім виглядом, помічена сучасними дослідниками, зокрема С. Прудивусом (Прудивус 41). Описи поясного одягу та взагалі речей, опубліковані згідно з оповіддю І.І. Розсолоди у Дмитра Яворницького, пов'язані з кінцем XVIII ст., і шаровари в оповіді виступають у якості святкового одягу. Про те, що такі шаровари – одяг виключно святковий, зазначив і сам оповідач – син запорожця (Еварницький 262).

Взуття

Козаки носили чоботи та прості шкіряні постолі, крій яких, вочевидь, мало змінився від попереднього часу. Чоботи мали висоту до коліна або до середини литки у більш короткому варіанті, на підборах чи на підковках. Їх колір міг бути чорним, червоним, жовтим. Іноді їх колір вказувався в документах, як наприклад чоботи з речей П. Калнишевського: «*сапоги красние казачьи*» (Полонська-Василенко 303). Носили чоботи та постолі в поєднанні з вовняними або сукняними панчохами, які також могли бути в'язаними чи зшитими. Вони так само неодноразово фігурують на численних зображеннях та в актових документах епохи. Кольори панчіх могли бути різні, навіть червоні. Згідно із наведеними вище згадками у документах, їх завозили на Січ централізовано, великими партіями. Зрідка, на заміну панчохам, могли використовувати шматки тканини – онучі.

Зміни у Чорноморському козацькому війську

У 1788 р. з ініціативи запорозьких військових старшин Сидора Білого, Захара Чепіги та Антона Головатого, які прагнули відновити ліквідоване в 1775 р. Військо Запорозьке, було засноване Чорноморське козацьке військо. Як і раніше їхнім

попередникам, кошовим та гетьманам, починаючи від Богдана Хмельницького та закінчуючи останнім кошовим Петром Калнишевським, який у цей час перебував на засланні, довелося йти на компроміс – скласти присягу на вірність царату. Завдяки цьому колишні козаки-запорожці змогли відновити звичний для них спосіб життя та зберігати й далі традиції українського козацтва.

Козаки-запорожці новоствореного Чорноморського козацького війська носили переважно звичний для себе одяг. Зголосившись на службу, на пошив каптанів та іншого одягу вони отримували сукно різних кольорів із запасів, які зберігалися на складах та використовували у російському війську (Шиян 50). До нашого часу збереглося чимало записів про такі видачі. Наприклад: *«Принято сукна разных чиселъ 1787 года въ ноябрь и декабрь мѣсяцахъ: Сукна синяго краснаго, Изъ сего сукна шито казацкихъ кафтановъ и роздано служащимъ въ флотилии и въ конныхъ полкахъ»*, *«Принято отъ свѣтлѣишаго князя Потемкина-Таврическаго при ордерѣ, съ коего копія здѣсь прилагается. апрѣля 2 числа 1788 года. Палеваго. Разныхъ сортовъ сукна: Голубого, Малиноваго, Чернаго»*. У травні 1788 р. була прийнята ще одна партія сукон на пошив одягу, тих самих кольорів (Дмитренко 84). Що цікаво, отримання вже пошитих каптанів відбувалося поступово; так, за літо 1789 року є такі свідчення: *«Находящіеся при войсковой артиллеріи двѣсти двадцать восемь человекъ кананеръ, изъ которыхъ обмундированныхъ только сто пятьдесятъ два человека привезенныхъ изъ Херсона краснымъ сукномъ кафтанамі»*. Такі ж червоні каптани були у козаків-чорноморців з флотилії: *«на лодкахъ въ семь Кошъ сто пятьдесятъ два кананера, на коихъ, по Вельнію вашей свѣтлости, отпущено на всякаго краснаго сукна по четыре аршина, и онимъ уже обмундированы»* (Дмитренко 124, 125). Загалом же, козаки-артилеристи отримували сукно червоного кольору, козаки гребної флотилії та піхотинці на пошив каптанів отримали жовте, червоне та синє сукно, а кавалеристи – синє сукно (Дмитренко 72, 73).

Шапки шилися зі світло-сірих і чорних баранячих шкур, з білим або червоним сукняним округлим чи пласким верхом із чотирьох клинів. У козаків-кавалеристів верхи шапок були червоні, а поясний одяг міг бути синім, червоним або сірим. Одяг козацьких старшин-чорноморців

відрізнявся від одягу простих козаків: черкески шили з зеленого сукна з обшивкою галуном, а нижні каптани з палевого сукна, шаровари червоних відтінків. Георгі так описує чорноморців: *«кафтаны короткие до колен с распахнутыми полами, полукафтанье (жупан) разных цветов и материй, еще короче, по полукафтанью подпоясываются крепко шелковым или из шерстяных ниток выплетенными на подобие сети поясами: по поясу опоясывают на ремнях кривую, как Турецкия сабли, шаровары носят очень большие, по турецкому обычаю и в оные, большею частью вбирают полукафтанья, имеют полусапоги сафьяну красного, желтого и черного, шапки же круглыя по подобию Архимандричьей шапки»* (Георги 378, 379). Варіанти реконструкцій зовнішнього вигляду козаків-чорноморців на підставі історичних джерел вперше були відтворені автором у альбомі *«Людина Війни»* (Шаменков *Людина війни*) та книзі О. Паталаха *«Від Січі до Чорномор'ї»* (Паталах).

Надвірні польські козаки

Фінальна ж стадія розвитку одягу запорожців представлена в одязі надвірних польських козаків, який відомий нам завдяки малюнкам Жана-П'єра Норблена, який у 1770–1780-х рр. був запрошений князем Адамом Чарторийським до Варшави. Під час свого перебування в Речі Посполитій Норблен у своїх шкіцах (ескізах) задокументував фрагменти шляхетського життя, сеймики, костюми та побут мешканців Речі Посполитої. Низка його малюнків була присвячена надвірним козакам князя Чарторийського, вдягнутих князем у запорозькому стилі, про що ми розповідали в попередній роботі (Мал. 4, д) (Шаменков *Образи козаків»* 35–40). Зауважимо лише, що нещодавно нами було виявлено ще одну постать надвірного козака, яку і наводимо тут (Мал. 4, г). Також цікаво відмітити малюнок Міхала Плонського, який у цей час також працював у Варшаві, і, ймовірно, зобразив тих самих надвірних козаків князя Чарторийського у подібному одязі під час танцю (Мал. 4, е) (Cękałska-Zborowska 97). У подальшому 1792 р. ці надвірні козаки увійшли у кінний полк, який так і називали – «козацьким», і воювали проти російських військ. Окрім надвірних козаків князя Адама Чарторийського, у цьому полку були ще корсунські козаки. У князя були маєтки

на Волині та Поділлі, і, ймовірно, саме звідти могли походити ці надвірні козаки, які на службі князю вбиралися у козацькому стилі. Таким чином, значна кількість козаків цього полку мала українське походження. Якщо вже ж ці надвірні козаки були прототипами для малюнків Ж.П. Норблена, то варто окреслити і кольорову гаму їхнього одягу, яка відома нам з інших джерел. Козаки з надвірних, що увійшли до другого полку під командою полковника С. Орбановського, вдягалися наступним чином: шапка чорного хутра з кармазиновим верхом (флама), кунтуш чорний, обшитий білою тасьмою, жупан

кармазиновий, чорні шаровари з білими лампасами, паси біло-кармазинові, пас лядунки з чорної шкіри, коричневі чоботи, всі металеві деталі з білого металу, а бурки – чорно-коричневі (Gepner 201–205).

Що цікаво, у дещо подібному одязі зображено козака на листі превелеї місту Черкаси 1782–1792 рр. від Станіслава Августа (Мал. 2, г). Козак одягнутий у шапку з червоним верхом, білий короткий жупан, червону коротку черкеску з розрізними рукавами, заправлену в шаровари темно-синього, майже чорного кольору і підперезаний синім кушаком.

Бібліографія

- Cękańska-Zborowska, H. *O Michale Płońskim*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1957.
- Geissler, Christian Gottfried Heinrich. *Mahlerische Darstellungen der Sitten Gebräuche und Lustbarkeiten bey den Russischen, Tatarischen, Mongolischen und andern Völkern im Russischen Reich*. Leipzig, 1803.
- Gepner, S. «Materialy munduroznawcze.» *Bron I Barwa*. № 10, 1938, s. 201–205.
- Muntz, Johann Heinrich. *Podróże malownicze przez Polskę 1780–1784*. Warszawa: Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata, 2022.
- Бушак, С. та ін. *Козак Мамай*. Київ: Родовід, 2008.
- «Військо Запорозьке Низове, 1763 р.» *Музей Шереметьєвих*, sigillum.com.ua/collections/vijsko-zaporozke-puzove-1763-r/. Дата звернення 01 Вересня 2024.
- Вовк, Хведір. *Студії з української етнографії та антропології*. Прага: Український громадський видавничий фонд, 1928.
- Георги, Иоганн Готлиб. *Описание всех обитающих в Российском государстве народов : их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей*. Том 4, Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1799.
- Голобуцький, Володимир. *Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775*. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961.
- Грибовський, Владислав, та ін., упор. *Петро Калнишевський та його доба. Документи та матеріали*. Київ, 2009.
- Грибовський, Владислав. «Картина «Козак Мамай»: витоки образу й ногайські паралелі.» *Україна в Центрально-Східній Європі*, вип. 19–20, 2021, с. 285–334.
- Дмитренко, И.И. *Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска*. Том 3, Санкт-Петербург: Тип. Штаба отдельного корпуса жандармов, 1896.
- Зайченко, В. *Вишівка козацької старшини XVII-XVIII століть з колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського*. Київ: Родовід, 2023.
- Каталогъ Екатеринославскаго областного музея имени А.Н. Поля: Археология и этнография*. Екатеринославъ: Тип. Губернскаго Правленія, 1910.
- Козацькі старожитності в колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького*. Дніпропетровськ: Арт-прес, 2016.
- Котляревский, Иван. *Виргилиева Энеида на малороссийский язык переложенная И. Котляревским*. Харьков: В Университетской типографии, 1842.
- Котляревський, Иван. *Енеїда*. Київ: Радянська школа, 1989.

- Косміна, О. «#Етнографічний_лікбез 45.» *Facebook*, 23 Лютого 2024, www.facebook.com/oksana.kosmina/posts/pfbid0iMBgcWX68DvkpcLde2hE97AvRm6hesd6MnH3mHfkQFiDsSKeTqfVsZrkiVeXCrfol. Дата звернення 01 Вересня 2024.
- Лаврів, П. *Історія Південно-Східної України*. Львів: Слово, 1992.
- Леонов, О. *Русский военный костюм. Эпоха Екатерины II*. Москва: фонд русские витязи, 2010.
- Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. Вып. 5. Материалы для истории Запорожских казаков. Из Запорожского Сечевого архива за 1770 и 1771 гг.* Екатеринослав: Типографія Губернскаго Земства. 1909.
- Паталах, Олексій. *Від Січі до Чорномор'я. Запорозьке та чорноморське козацтво в російсько-турецьких війнах XVIII ст.* Київ: Темпора, 2020.
- Полонська-Василенко, Наталія. *Запоріжжя та його спадщина*. Т. І. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1967.
- Прудивус, С. «Гардероб як соціальний код (на матеріалах опису майна кошового отамана Петра Калнишевського.» *Часопис української історії*, 34, 2016, с. 39–44.
- Славутич, Євген. *Військовий костюм в Українській козацькій державі: уніформологічний словник*. Київ: Інститут історії України, 2012.
- Смолій, В., гол. ред. *Тисяча років української печатки. Каталог виставки*. Київ: Інститут історії України, 2013.
- Сокирко, О. *На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII – другої половини XVIII ст.* Київ: Темпора, 2018.
- Сохань, П., та ін., ред. *Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775*. Том 1. Київ, 1998.
- Таранушенко, С. А. «Полуботчишина» сорочка.» *Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури*, том 6, 1925, с. 365–369.
- Татарников, К. *Материалы по истории русского военного мундира 1730-1801. Сборник документов*. Том 3. Москва: Русская панорама. 2011.
- Тютюнджи, М. та А. Красножон. *Місто Ізмаїл та його фортифікація (за джерелами XVI-XIX ст.)* Одеса: Чорномор'я, 2019.
- «Чорноморське військо, сургучеві відбитки печаток, поч. XX ст.» *Музей Шереметьєвих*, sigillum.com.ua/collections/chornomorske-vijsko-surguchevi-vidbytky-pechatok-poch-xh-st/. Дата звернення 01 Вересня 2024.
- Шаменков, Сергій. «Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків з рукопису О. Шафонського.» *Стрій*, № 2, ч.1, 2020, с. 3–106.
- Шаменков, Сергій. *Людина війни. Зовнішність та озброєння воїнів на території України від енеоліту до сьогодення*. Київ: Темпора, 2021.
- Шаменков, Сергій. «Серм'яга, жупан та герм'як в гардеробі українських козаків XVII ст.» *Науковий вісник Національного музею історії України*, (7), 2021, с. 462–471.
- Шаменков, Сергій. «Козацький кунтуш із зібрання Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького.» *Стрій*, №4, 2022, с. 17–23.
- Шаменков, Сергій. «Герої поеми «Енеїда» Івана Котляревського в контексті історичного строю епохи.» *Стрій*, №4, 2022, с. 25–34.
- Шаменков, Сергій. «Образи козаків у творчості Жана-П'єра Норблена.» *Стрій*, №4, 2022, с. 35–40.
- Шаменков, С. «Образи мешканців Гетьманщини 1740-х років зі збірки Фрідріха Вільгельма Бергольца.» *Стрій*, №5, 2023, с. 47–58.
- Шафонский, А. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малые России, из частей коей оно наместничество составлено*. Киев: Университетская типография, 1851.
- Швидько, Ганна. «Документи РДВІА про торгівельні відносини між Запорозькою Січчю та Гетьманщиною у другій половині XVIII ст.» *Південна Україна XVIII-XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету*. Вип. 4., 1999, с. 9–15.
- Шиян, Р. *Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст.* Запоріжжя: Тандем-У, 1998.
- Эварницкий, Д. *Запорожье в остатках старины и преданиях народа*. Київ: Веселка, 1995.